

שארית-הפליטה והקמת המדינה – הזדמנות אשר נוצלה

חגית לבסקי

הערה היסטוריוגרפית

זה כעשר שנים שנושא הקשר בין השואה לתקומה אינו יורד מסדר היום הציבורי, וממילא גם מזה של המחקר ההיסטורי. במישור הציבורי יש לו שורשים ארוכים עוד יותר, הנעוצים באירועים היסטוריים שקראו להתבוננות עצמית: משפט אייכמן בראשית שנות השישים, מלחמת ששת הימים ומלחמת יום-הכיפורים.

ואולם, התמורה במישור המחקרי אירעה כאמור רק בעשור האחרון, וניתן להגדירה כהתבגרות, או כראשית ההשתחררות מן הכרוניקה המהללת או המקוננת, ומעבר אל ההתבוננות המשוחררת, אם-כי עדיין אנו נתונים בעיצומו של תהליך התבגרות זה. פן זה בהתפתחות ההיסטוריוגרפיה יש לייחס להצטברות השפעותיהם של האתגרים הפוליטיים הנזכרים, אך גם לתהליכים אחרים שהזמן גרמם – לצמיחת דור חדש של חוקרים פחות מעורבים מזה, ולפתיחתם של ארכיונים מזה. הפן האחר בהתפתחות ההיסטוריוגרפיה בעשור האחרון עניינו – ההתבוננות במכלול הקשרים וההקשרים המשותפים לשני האירועים, השואה והתקומה. גם כאן ניתן להצביע על מאורע במישור הפוליטי-הציבורי, שהציב אתגר ונתן את הדחיפה הראשונה, וכוונתי למהפך של 1977. מהפך זה הסיט למרכז הקונסנזוס את הגרסה הרוויזיוניסטית של הציונות ה'קטסטרופלית', הקושרת בקשר ישיר וחד-ערכי בין השואה לבין מדינת ישראל, תקומתה וצדקת קיומה. הופעתה של גישה זו במרכז הבמה הציבורית חייבה את בעלי הגישה האלטרנטיבית להתמודד עימה.

בעקבות ההתמודדות הציבורית הגיעה ההתמודדות ההיסטוריוגרפית. נכונותם ויכולתם של ההיסטוריונים להתמודד עם המערכת המורכבת היא פרי השלב המתקדם שאליו הגיע העיון בשני התחומים, תולדות הציונות וחקר השואה. ההיסטוריוגרפיה המתפתחת מעלה שאלות ומציבה אתגרים להתבוננות משולבת ביחסים, בהתייחסויות ובהשפעות ההדדיות שבין גורל יהודי אירופה מזה לבין התפתחותן של התנועה הציונית ושל המדינה שבדרך מזה.

בשלב הראשון של התפתחות זו הועלו היפותזות, כגון זו של אביתר פריזל,¹ או זו של יהודה באואר.² השלב האחרון בהתפתחות זו, שאנו נמצאים בעיצומו, הוא הנסיון לבדוק לעומק ובאופן

1 א' פריזל, 'חורבן יהודי אירופה – גורם בהקמת מדינת ישראל?', מולד, 250 (תשמ"ב), עמ' 21-32.
2 "באואר, 'השואה ומאבקו של היישוב כגורמים בהקמת המדינה', השואה והתקומה (הרצאות ביום עיון), [יד ושם], ירושלים תשל"ה, עמ' 47-62.

ספציפי שאלות ובעיות הנוגעות לתחומי ההשקפה וההשפעות שבין תולדות הציונות לבין השואה. ואנו זוכים בשנים האחרונות לשפע של מחקרים העוסקים בקטע זה או אחר של המערכת. במרבית המחקרים הללו העיסוק העיקרי הוא בשאלת התייחסותו של היישוב והתייחסותה של התנועה הציונית, על מגזריהם השונים ומנהיגיהם, אל גולת אירופה, אל מצוקתה ובפרט אל גורלה האיום בעת מלחמת-העולם השנייה. מדובר, אם-כן בחקר תודעת השואה, או, במלים אחרות, בשאלת השפעתה הסבילה, הבלתי מכוונת והבלתי ישירה של השואה על עמדותיהם ופועלם של היישוב ומנהיגיו. שונה התמונה כמה שנוגע לחקר ההשפעה האקטיבית, הישירה והקונקרטי של יהודי אירופה ומצוקתם, ובפרט ההשפעה של השואה ושל שרידיה על ההתפתחות הציונית שלאחר המלחמה.

ואמנם, ישנו קושי רב, נפשי ומחקרי, בהצבת השאלות מן הכיוון הזה. מצד ההיסטוריונים היהודים נעוץ הקושי בכך שהם היסטוריונים של 'פוסט-ציוניזציה', כלומר הם שייכים לדור אשר — לאחר השואה ולאחר הקמתה של מדינת ישראל — עבר כבר את שלב האנטי-ציונות ונעשה לציוני, או שלא נזקק כלל לתהליך זה כדי להגדיר את מקומו בעולם ואת שייכותו לעם היהודי בקשר הדוק לקיומה של מדינת ישראל. לדורנו זה, בארץ ובארצות-הברית, קשה עד מאוד להציב שאלות בדבר השפעתה הפעילה והישירה של השואה על ההגשמה הציונית; שכן בין ההיפותוזות האפשריות לחשובה ישנן גם כאלה העלולות לעורר בעיות קיומיות ובעיות של זהות

ילדים ניצולים
במחנה עתלית
(יולי 1944)

דיון: משואה לתקומה

אצל השואלים עצמם, ככל הנוגע למערכת הקשרים שבין קיום המדינה ואופייה לבין קיומו ורווחתו של העם היהודי.

קושי נוסף מצד ההיסטוריונים הוא בכך שהצבת שאלות בכיוון האמור מחייבת ברור של עובדות מתחום ההיסטוריה החברתית, הכלכלית והפוליטית של מלחמת-העולם השנייה בכלל. דומה שעוד לא הגענו לרמת עיכולן הרציונלי כביכול של העובדות האיומות, הנדרשת להתבוננות מסוג זה. אנו כולנו, ותיקים כחדשים, שייכים הננו לדור, שזכרון השואה הנוראה אך זה החל לפעפע אל תודעתו ותבונתו.

אל הקשיים הללו, המובנים בעולמנו כהיסטוריונים, יש להוסיף את אלה העולים משדה המחקר עצמו. האלם של עולם שאבד, או זה שגזרו על עצמם קורבנותיו ושרידיו, מציב בעיות חמורות בפני כל מי שבא לברר שאלות וסוגיות הנוגעות לאלה שהיו שם, בתופת, למעשיהם, לדרכיהם, לעמדותיהם ולהשפעותיהם.

בכל המובנים הללו ניצבים מחקריו של יחיעם ויץ, ובכלל זה הרצאתו הנדונה כאן. בחזית המתקדמת ביותר של המחקר, כלומר הוא עוסק בשאלת הקשר בין השואה ל'מדינה שבדרך', בין השואה לתקומת המדינה. יתר-על-כן, הוא מרכז את עיונו בתחום שהחל להעסיק את ההיסטוריונים רק לאחרונה ממש. בפרק-הזמן שבין מלחמת-העולם לבין קום המדינה, שאחד מענייניו העיקריים הוא בקשרים שבין שארית-הפליטה לבין היישוב. ועם זאת, גם הוא מסייג את עיונו לנקודת הראות הציונית-היישובית.

התזה המרכזית

כבסיס לטיעוניו בחר ויץ במאמרו של פריזל, אשר העלה היפותזה כללית המנוגדת לטענה המונחת כבסיס הגישה ה'קטסטרופלית' הרוויזיוניסטית. קרי: לא בזכות השואה קמה המדינה אלא למרות השואה, והמדינה שקמה, למרות הכל, היתה פחותה מבחינה חומרית ואיכותית מזו שהיתה עשויה לקום לולא השואה.

את ההיפותזה הזו בודק ויץ על-ידי התמקדות בחקר השפעתה של השואה על המדיניות הציונית בין מלחמת-העולם לבין הקמת המדינה. הוא מגיע למסקנה המאשרת את ההיפותזה, דהיינו: שהשפעתה השלילית של השואה והפוטנציאל שהיה גלום בה למנוע את הקמת המדינה או נוטרלו רק הודות למדיניותו של דוד בן-גוריון. אך דבר זה עלה כמחיר כבד — כמחיר איכותה של החברה הישראלית.

הגישה המנחה את ויץ בכירור הסוגיה מתבטאת בהימנעותו המבורכת משימוש במונח 'פלשתינוצנטריזם'. מונח זה רווח בקרב העוסקים בסוגיית המדיניות הציונית כלפי הגולה, צורכי קיומה והצלתה. כוונתו לאפיין את ההנהגה הציונית בכך שכל פעולותיה ושיקוליה הונחו על ידי מה שראתה כטובתו וקידומו של המפעל הציוני בארץ-ישראל. ואולם זהו מושג עקר, המעורר את עינינו מראות את המציאות בעיני בני הדור, להבין את שיקוליהם ואת תפיסתם ההיסטורית במסגרת המציאות והרעיונית שבה פעלו. שאלת הפלשתינוצנטריזם, שבעזרתה מנסה ההיסטוריון להבחין בדילמה כביכול שבין הצלת יהודים בגולה לבין גאולת העם היהודי על-ידי הגשמה בארץ-ישראל, היא שאלה א-היסטורית. זוהי שאלתו של מי שעומד לאחר השואה, ולאחר הקמתה של מדינת

חגית לבסקי

ישראל, וזאת בשני מובנים: האחד, המובן הפוליטי האובייקטיבי. במובן זה של השאלה מייחס ההיסטוריון לתנועה הציונית דאז מעמד מרכזי, הדומה למעמד ולאחריות שנוטלת על עצמה מדינת ישראל כיום, ביחס לעם היהודי ולבעיותיו; והאחר, המובן ההיסטוריוסופי הסובייקטיבי. במובן זה של השאלה מקנה ההיסטוריון לפתרון הציוני באופק היהודי שלפני השואה, את המעמד הנכבד-יחסית שנועד לו בהיסטוריה היהודית ובגורל קיומו של העם היהודי, כפי שנתכרר בימינו אלה. עם זאת, כאמור, אף שוויץ אינו נופל בפח הפלשתינוצנטריזם, אין הוא חורג עדיין מן הגבול שבו ככול בינתיים המחקר, והוא מעיין בבעיות מנקודת הראות הציונית-היישובית בלבד. על-כן אבקש בדברי הבאים להציע הנחות ונקודות ראות נוספות, ולבחון לאורך את טיעוניו של ויץ. בחינה זו תביא אותי — למרות הסכמתי עם ניתוח הדברים בדבר המדיניות הציונית כשלעצמו — להציע השערה חלופית בדבר השפעתה של השואה על מדינת ישראל, דהיינו: שהשואה עוררה תגובות נפשיות ופוליטיות, חיצוניות ובתוך העולם היהודי, אשר איפשרו ואף זירזו את תקומת מדינת ישראל.

הנחות ונקודות ראות נוספות

מאחורי ההיפותזה של פריזל עומדות שתי הנחות, האחת, שעימה אני מסכימה לחלוטין, היא, שהיכולת להקים את המדינה לאחר השואה היתה פרי של המאמץ הציוני בעשורים שקדמו לכך להקים תשתית כלכלית וחברתית בריאה וחדשה, אשר עמדה בנטל הקמת המדינה. זאת, בזכות

סירת עולים מאוניית המעפילים 'שבתאי לחינסקי' נוחתת בחוף ניצנים (13 במארס 1947)

דיון: משואה לתקומה

חזונם, סבלנותם, עקשנותם ונכונות ההקרבה של הדורות הקודמים. ההנחה השנייה היא שיהדות אירופה, כושרה, כשרונה ואיכויותיה, היו המאגר הפוטנציאלי לתקומה לאומית, ופוטנציאל זה אבד בשואה לבלי שוב.

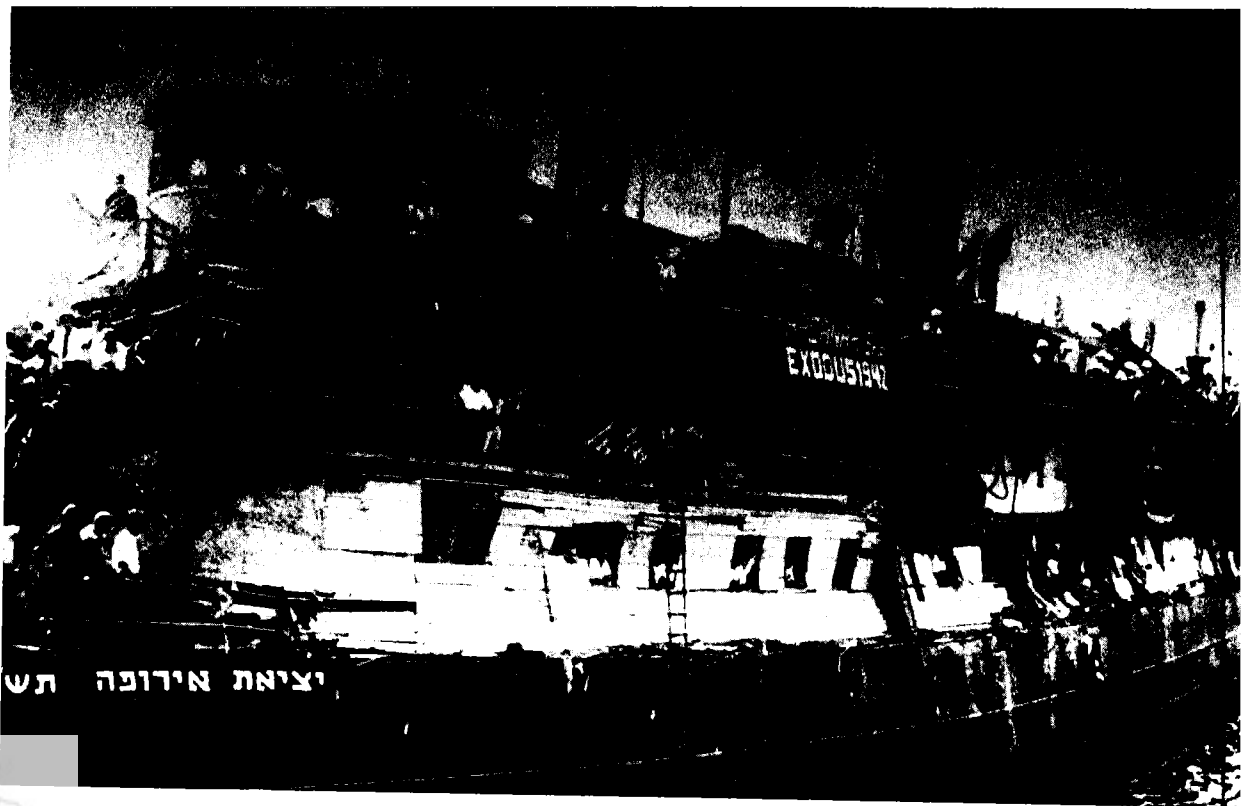
מהנחה שנייה זו אני מבקשת להסתייג, ואת סיוגי אני קושרת להטלת ספק בטיבו של הקשר ההיסטורי בין יהדות אירופה לבין 'המדינה שבדרך'. שמא, בעשורים שקדמו למלחמת-העולם השנייה, לא יהדות אירופה כשלעצמה היתה הפוטנציאל לתקומה לאומית, אלא מצוקת יהדות אירופה? וכוונתי למצוקה שלא היתה חריפה 'עד מוות', אך שלא נמצא לה פתרון של הגירה לארצות אחרות, אלא לארץ-ישראל. מצב עניינים כזה ממש אמנם לא התקיים מעולם, אך הסיטואציה של שנות השלושים הראשונות היתה קרובה אליו ביותר, ולכן שיעור מימוש הפוטנציאל היה גבוה כל-כך בשנים אלה. ואף-על-פי-כן, העידית של יהודי אירופה, כשאך יכולה היתה, פנתה לאפיקים אחרים, ורק המיעוט שבתוכה בחר, למרות אפשרויות אחרות, בארץ-ישראל. בהסתייגותי זו אין אני באה לטעון, שצרת היהודים היתה התנאי היחיד להגשמה הציונית, אך היא היתה גם היתה תנאי הכרחי, ככל שהמדובר בהגשמה חומרית-כמותית, בעליית המונים. ממש כשם שהמסירות והאידיאליזם של המיעוט החלוצי היו תנאי הכרחי ליצירת המסגרות התנועתיות והיישוביות לקליטת אותה עליית המונים.

ויץ בחן את השתקפותן של השואה ותוצאותיה בעמדותיהם של מנהיגי הציונות והיישוב כלפי שארית-הפליטה. אני מבקשת להוסיף נקודת ראות לא פחות רלוונטית לשיפוט היסטורי — בחינת השפעתה הממשית והישירה של השואה על מצבם ועמדותיהם של השרידים עצמם, וגם של גורמים אחרים, כגון יהדות אמריקה, או ממשלת ארצות-הברית. בחינה ראשונית כזו מראה, שלגבי חלק חשוב של השרידים היו השואה ותוצאותיה בבחינת 'סוף פסוק' לחיים יהודיים מחוץ לארץ-ישראל. כלומר חלק מיהודי אירופה הנוותרים, אף אם לא ידעו ציונות מנעוריהם, הפכו לציונים מסורים, שסירבו לכל פתרון אחר מאשר ארץ-ישראל, והפכו על-ידי כך את ארץ-ישראל לפתרון היחיד לבעיית העקורים, שהעיקה על מעצמות המערב.

לעומת זאת, חלק גדול של יהודי אירופה הניצולים נשארו יושבים בארצות מגוריהם או שבו אליהן להשתקע בהן מחדש. יתר-על-כן, ממש כמו לפני השואה כך גם לאחריה, הרצון לעזוב את יבשת אירופה לא הוביל תמיד לארץ-ישראל. ואולם בפני ההיסטוריון עומדת בעיית אבחון המגמות, שכן לא רק ארץ-ישראל היתה חסומה על-ידי 'הספר' הלבן, אלא גם ארצות-הברית הקשתה מאוד על ההגירה אליה. וכאשר הוסרו המחסומים בארץ-ישראל, היתה הארץ נתונה במצב של מלחמה קשה, וכמעט מיד לאחר מכן הוסרו מחסומי ההגירה לארצות-הברית. כתוצאה מכך קשה עד מאוד להעריך את משמעות עלייתה של שארית-הפליטה לארץ מן הבחינה הציונית. יהיה מי שיטען: למרות כל הקשיים במשך שנות המתנה ארוכות במחנות העקורים ובקפריסין ולמרות מלחמת העצמאות והתחזיות הקשות, עלו כשני שלישים מן העקורים לארץ, ולא התפתו להגר לאמריקה. ועליהם עוד נוספו רבים אחרים שבאו מארצות אירופה עם היפתח השערים. ויהיה מי שיאמר: הנה, למרות כל מה שקרה באירופה, רק כשני שלישים מן העקורים (מן העקורים, לא מכלל יהודי אירופה) עלו לארץ, ורבים מהם, בהם מנהיגיהם, שבו ועזבו.

כיוון התבוננות לא פחות חשוב לכירור השפעת השואה על תהליך התקומה הוא, כאמור, בחינת התהליכים הפוליטיים שפעלו על גורמים נוספים, בהם המעצמות ובעיקר — השפעתה של השואה

יצאת אירופה תש"ז

יצאת אירופה
תש"ז
22 במארס 1947

על תהליך ה'ציוניזציה' של יהודי אמריקה ובחינת חלקו של תהליך זה בדרך להקמת המדינה, ולא אוכל במסגרת זאת להרחיב את הדיבור על עניינים מכריעים אלה. ההנחה האלטרנטיבית כמו גם נקודת הראות הנוספת שהצעתי אינן סותרות את ניתוחי של ניין את המדיניות הציונית, אלא מבקשות להוסיף להם ממדים, לחדד אותם ולהציבם במסגרת היסטורית רחבה יותר.

נראה כי המודעות לעוצמתו של המנוף להגשמה ציונית, כלומר המודעות לעוצמתה של מצוקה ללא מוצא ליהודי אירופה, ולא לעוצמתה של יהדות אירופה כשלעצמה, היא-היא שהניעה את מנהיגי הדור בראשות בן-גוריון כבר בשנות השלושים. מודעות זו התעצמה ככל שנמשכה מלחמת-העולם ופעלה במשנה מרץ לאחר המלחמה. נראה לי, כי זהו ההסבר להבנה המלאה כל-כך של בן-גוריון וחבריו לאחר המלחמה בדבר ההזדמנות האחרונה לנצל מנוף זה, לפני שמצוקת יהודי אירופה תיעלם מן המפה ובעיית היהודים תמצא את פתרונה, באמריקה למשל. בן-גוריון היה מודע לצירוף הנסיבות החד-פעמי והמידי של המציאות לאחר המלחמה, שלא הקיף, אמנם, את שרידי יהדות אירופה כולם, אלא רק חלק מהם, החלק הדינמי והנמרץ שהגיב על הסיטואציה ההיסטורית בציונות אקטיווית.

במציאות שנתהוותה לאחר השואה השתלבו לראשונה יחד היוזקות, רצון ואילוף, שקשרו את יהודי אירופה לארץ-ישראל. בידי המנהיגות הציונית היה להגביר את כוחם של היוזקות ושל הרצון. זאת על-ידי עידוד הכריחה — שניזונה גם מן האנטישמיות הרצחנית שלאחר המלחמה, בעיקר בפולין — ניתובה והכוונתה אל מחנות העקורים בגרמניה ובאוסטריה. בן-גוריון ועמיתיו גם הרבו בפעולות ארגון, הסברה, חינוך ותעמולה בקרב השרידים. הדבר העיקרי שלגביו לא ניתן היה לפעול היה עניין האילוף — חסימת אפשרויות הגירה אלטרנטיביות. ובן-גוריון חייב היה להניח, לאור נסיונו ההיסטורי, שהסרת האילוף הצפויה, כלומר פתיחת שערי ארצות-הברית בשעה ששערי

דין: משואה לתקומה

ארץ-ישראל עודם נעולים, עלולה להכריע את הכף; ההיזקקות והרצון לא היה בהם די, אף לא אחרי השואה, מה גם שהחיים הממושכים במחנות עקורים במשך שנים לאחר המלחמה עשויים היו לשכור גם רצון ציוני עז.

התמורה העיקרית בגישת בן-גוריון לקשר שבין הגולה לבין ההגשמה הציונית היתה בתודעת הזמן. בעוד שלפני המלחמה אפשר היה להיאחז כנחמת הזמן הפועל לטובת ההגשמה הציונית, גם כאשר מכשלות אובייקטיביות, כגון ממשלת המנדט ומכסות העלייה, מונעות את מימוש פוטנציאל המצוקה היהודית, הרי עתה לא היה עוד רווח נשימה. מאגר המצוקה, ההתלהבות הציונית ההמונית והתמורות במעמדה הפוליטי של הציונות כתוצאה מכל אלה, עתידים היו להיעלם במהרה. זו היתה סכנה מהותית ולטווח הארוך, לא רק להקמתה של המדינה, אלא לקיום הציונות בכלל. שכן מדובר כאן באובדן מאגר אחרון של 'דורשי מדינה', כלומר של מי שרואים בציונות דרך חיים אישית המתבטאת בעלייה לארץ, אשר מכוחה ולמענה ניתן היה בעת ההיא לפעול.

מסקנות

יתרונו של ההיסטוריון על-פני בן התקופה הנדונה במחקר הוא ביכולתו לקרוא את תמונת המציאות בת הזמן כמסגרת רחבה יותר, וכקטע המשובץ בתסריט נמשך, אשר בן התקופה יכול היה לכל היותר לנחשו. יתרון זה הוא גם מכשול הרובץ לפתחם של היסטוריונים רבים, אשר כבואם לבחון את תמונת עולמם של גיבורי העבר, הם מחילים עליהם מושגים שהם פרי ההתבוננות שלאחר מעשה. כפי שכבר ציינתי, ויץ לא נפל בפח זה. ואולם יתרונה של גישתו הוא גם חסרונה כשעה שהוא בא להעריך את העמדה ששרטט במסגרת השאלה ההיסטורית הגדולה של הקשר שבין השואה לתקומה. הקביעה באשר לקשר זה מחייבת חריגה משחזור תמונת המצב בעיני מנהיגי הדור. יש להוסיף לה את שחזור התמונה ההיסטורית בזמן ההוא וגם להתייחס אל ההיסטוריה שלאחר מעשה. זו גם זו מוסיפות רכיבים שיש בהם כדי לאשר את צדקתו ההיסטורית של בן-גוריון ולהוסיף ממדים חדשים לשיפוט הכרעתו.

ההתמקדות בשאלת השרידים היתה לא רק, כטענתו של ויץ, כלי ליצירת גשר בין התפיסות הישנות לבין המציאות שהשתנתה בצורה רדיקלית. שאלת השרידים עצמה היתה גשר חדש בין הגולה לבין ארץ-ישראל — חדש בכלעדיותו, בחיוניותו המיידית ובממדיו, אך גם חד-פעמי ומוגבל בזמן. לכן שאלת המחיר של 'פני החברה', שאותה מציג ויץ כביכול לבן-גוריון, איננה רלוונטית. את המחיר הזה שילמה הציונות זה מכבר. עתה לא זו היתה האלטרנטיווה, ולכן לא זה היה המחיר, אלא האלטרנטיווה שעמדה לפני בן-גוריון היתה שהזמן יאזל, אפשרויות אחרות תיפתחנה, המדינה לא תקום ואיש לא יבוא, ובזאת יקיץ הקץ על הציונות.

על-כן, אני מבקשת להציע טענה חלופית: השואה, אשר השמידה את מיטב יהדות אירופה, גם גרמה, היא וספיחיה, ליצירת צירוף נסיבות חד-פעמי לטובתה של הציונות. מודעותם של מנהיגי הדור לדבר היתה היא עצמה גורם רב השפעה במימוש הכוח שהיה גלום בצירוף נסיבות זה. וזאת על-ידי גיוסה של שארית-הפליטה וניצול האפשרויות להקמתה של מדינת ישראל.